

Kunst en Ruimte onderzocht

Samenvatting van het onderzoeksrapport 'Ruimte voor kunst. Meerwaarde van kunstinbreng bij ruimtelijke processen'

Hoe kun je de creatieve denk- en ontwerpkracht van kunstenaars effectief inzetten in ruimtelijke plannen en projecten? Wat is de meerwaarde en valt die uit te drukken in maatschappelijke baten? Welke zijn dat en hoeveel economische meerwaarde levert dat op? En hoe kunnen de intermediairs – degenen die opdrachtgevers en kunstenaars aan elkaar koppelen, veelal kunstinstellingen – de inzet van kunstenaars zo effectief mogelijk koppelen aan de opgaven van de opdrachtgevers?

Dit zijn de centrale vragen in het onderzoek 'Ruimte voor kunst. Meerwaarde van kunstinbreng bij ruimtelijke processen', dat drie kunstinstellingen lieten uitvoeren. Het gaat om het brabants kenniscentrum kunst en cultuur (bkko) in Tilburg, het Kunstenlab in Deventer, en de voormalige stichting Kunst & Cultuur Overijssel (KCO) in Zwolle. Deze intermediairs, gevestigd in Noord-Brabant en Overijssel, zijn vergelijkbaar actief op het gebied van kunstinbreng bij

ruimtelijke processen in opdracht van publieke en private opdrachtgevers.

Op basis van een aantal onderzochte praktijkcases is de conclusie van het onderzoek dat er via kunstinbreng in ruimtelijke processen baten zijn te realiseren en dat deze ook in maatschappelijke en economische meerwaarden zijn uit te drukken. In deze samenvatting lichten wij het onderzoek, de conclusies en de aanbevelingen kort toe.

A1 kunstproject en Groentransferium Holten

Van 2006 tot en met 2009 deden het Kunstenlab, Kunstvereniging Diepenheim en AkkuH in het A1-project cultureel onderzoek naar de snelwegzone. Wat is de identiteit van de A1-zone en welke kansen biedt deze voor toekomstige ontwikkelingen? Drie kunstenaars en kunstenaarscollectieven hebben in dit project bijdragen geleverd in de vorm van onderzoek naar de karakteristieken en kwaliteiten in de A1-zone, van Apeldoorn tot de Duitse grens. Ook waren er tijdelijke publieksmanifestaties naar aanleiding van de verschillende elementen uit de onderzoeken, met 17 tijdelijke kunstwerken.

De provincie Overijssel gaf de initiatiefnemers in 2010 een vervolgoopdracht, onder meer voor het maken van een uitvoeringsgericht ontwerp voor een Groentransferium bij het NS station Holten. Dit transferium was bedoeld als schakel in de verbinding tussen spoor, de kom van Holten, Holterberg en de A1. Het doel was om tot verhoging van integrale ruimtelijke kwaliteit te komen. Drie creatieve ontwerpteams leverden een schetsontwerp in. Hieruit werd het team geselecteerd dat het op uitvoering gerichte ontwerp mocht leveren. In opdracht van de gemeente Rijssen-Holten is inmiddels een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd.

Stallen in het landschap

In zogenoemde Landbouwwontwikkelingsgebieden wordt ruimte geboden aan grootschalige landbouw. Met het oog hierop gaven provincie Noord-Brabant, het voormalige ministerie van LNV en boerenbelangenbehartiger LTO bkbc de opdracht voor het project 'Stallen in het landschap'. Doel was innovatieve en creatieve (mega)stalontwerpen te ontwikkelen met aandacht voor duurzaamheid, dierenwelzijn, milieu, bedrijfsvoering en inrichting van het landschap. De ontwerpogave was vooral gericht op het exterieur van de stal en inpassing van het bedrijf in de omgeving. Dit om het planproces van de herstructurering en de nadere uitwerking in landbouwwontwikkelingsgebieden te inspireren.

Twaalf ontwerpers en ontwerpteams van uiteenlopende disciplines (kunstenaars, ruimtelijk ontwerpers zoals architecten en landschaps-architecten) leverden een ontwerp in. De resultaten zijn zowel zeer conceptueel als meer concreet, en betreffen zowel het schaalniveau van het landschap als het gebouw. Het project heeft vooral de professionele discussie over ruimtelijke kwaliteit van stal en omgeving gevoed.

Kunstwegen NL

Kunstwegen is een Nederlands-Duits project in het Vechtdal. De route van ruim 140 kilometer tussen Zwolle en Nordhorn bestaat uit 64 hedendaagse kunstwerken. Kunstwegen wordt wel een van de aantrekkelijkste openluchtmusea in Europa genoemd. Sinds 2001 participeren de Vechtdal-gemeenten samen met de Duitse partners in het grensoverschrijdende project. Zoals de website kunstwegen.org laat zien, vinden regelmatig culturele activiteiten plaats rond de route. Kunstwegen verbindt het landschap van het Vechtdal met de geschiedenis en levende cultuur van het gebied. Het project biedt daarmee een hoogwaardig en onderscheidend cultuurtoeristisch aanbod.

Het werk Landschapsmarkering Haven Hardenberg maakt onderdeel uit van de Kunstwegen-route. De gemeente Hardenberg en het Vechtdal zijn volop in beweging. Vanuit verschillende invalshoeken, o.a. het provinciale programma wordt gewerkt aan ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van de omgeving. Het Vechtpark in Hardenberg is een concrete uiting hiervan. In dat kader is een kunst-opdracht verstrekt voor een landschapsmarkering Haven Hardenberg die de historie en beleving van de Vecht op inhoudelijke en beeldende wijze communiceert. Recent is het werk van Martijn Schoots opgeleverd in de Haven van Hardenberg.

Kunsttoepassing in Strijp-S

In opdracht van de gemeente Eindhoven en het projectbureau Park Strijp Beheer heeft bkbc in 2008 een raamwerk geschreven over de mogelijkheden voor kunst in het publieke domein van deze voorheen industriële (Philips) wijk van Eindhoven. Doel van de gemeente is om Strijp-S tot een eigentijds stedelijk gebied te ontwikkelen waarin het industriële Philipserfgoed een centrale plaats behoudt. Strijp-S moet tot een dynamisch cultureel kwartier uitgroeien waarin innovatie en creativiteit speerpunten zijn.

Het Raamwerk beschrijft drie thematische lijnen waarlangs kunsttoepassingen kunnen worden uitgewerkt: 'De hemel boven Strijp' betreft een plan voor een skyline met een dynamisch licht beeld; 'Het zenuwstelsel' gaat over verbindingen, zowel binnen het terrein als met de omliggende wijken en stadsdelen; 'Het territorium' heeft betrekking op projecten bij de grenzen en toegangen van het gebied, als verwijzing naar de vroegere situatie waarin Strijp-S met hekken van de stad was afgesloten. Elk thema bestaat uit voorstellen voor deelopdrachten die in samenhang met de architectuur en de inrichting van de openbare ruimte kunnen worden ingevuld.

De laatste jaren worden kunstenaars regelmatig betrokken bij ruimtelijke plannen. De aard van deze plannen en de bijdragen van kunstenaars erin variëren. Het loopt uiteen van een procesgerichte aanpak – waarbij sprake is van een creatieve bijdrage aan en kritische reflectie op de ruimtelijke opgave – tot uitvoeringsgerichte projecten, waar een fysiek resultaat van de kunstenaar wordt gevraagd. In alle gevallen gaat het om het bewust en expliciet ‘verrijken’ van een ruimtelijk project of proces met een culturele betekenislaag en aandacht voor belevingswaarde. Maar lukt dat, en hoe groot is die ‘verrijking’?

In 2012 geven het brabants kenniscentrum kunst en cultuur (bkkc), het Kunstenlab en de voormalige stichting Kunst & Cultuur Overijssel (KCO) het adviesbureau *Wing. Partner in ruimtelijke ontwikkeling* in Wageningen de opdracht onderzoek te doen naar de mate van ‘verrijking’ van ruimtelijke processen door kunstinstellingen. Witteveen+Bos voerde daarbij een deelonderzoek uit, gericht op de toepassing van de MKBA-methode. MKBA staat voor Maatschappelijke Kosten Baten Analyse. Een MKBA beoogt alle kosten en baten van een uit te voeren maatregel of project in beeld te brengen en daar een economische waarde aan te koppelen. Zo kan een heldere afweging worden gemaakt over investeringen en opbrengsten.

De onderzoeksopdracht bestaat uit twee deelvragen. De eerste richt zich op intermediaire organisaties die de brug slaan tussen opdrachtgevers van ruimtelijke processen en uitvoerend kunstenaars. De vraag is welke handvatten je deze intermediairs kunt bieden om de inzet van kunst en kunstenaars effectief te koppelen aan de opgave(n) van de ruimtelijke-plannemakers. Het gaat daarbij om kunstenaars in de ruimste zin des woords. Niet alleen beeldend kunstenaars, maar ook architecten, landschappers, schrijvers, ruimtelijk ontwerpers, fotografen, filmers, kunst- en cultuurhistorici.

De tweede vraag heeft betrekking op de hypothese dat kunstinstellingen in ruimtelijke plannen maatschappelijke meerwaarde heeft. Is die meerwaarde preciezer te duiden, in kwalitatieve en wellicht zelfs kwantitatieve termen? Het antwoord op deze vraag is vooral van belang voor (potentiële) opdrachtgevers van ruimtelijke processen.

Voor het beantwoorden van deze twee vragen zijn zeven praktijkcases onderzocht, geselecteerd door de opdrachtgevers. Het betrof het kunstproject A1zone, (plus vliegwielproject Groentransferium Holten), A50 (Noord-Brabant), Brainport Avenue (A2), Kunstwegen Vechtdal, Strijp-S (Eindhoven) en Stallen in het landschap (Noord-Brabant). In het bijgevoegde kader vindt u achtergrondinformatie over deze projecten.

Quick scan

Alle projectleiders van de praktijkcases hebben om te beginnen een uitgebreide vragenlijst ingevuld. Deze *quick scan* leverde veel informatie op over de projecten, alsmede over de overeenkomsten en verschillen wat betreft de kunstinstellingen. Meer specifiek heeft het de volgende zaken opgeleverd:

- a. Er is een procesmodel ontwikkeld waarin per fase is aangegeven wat de belangrijkste activiteiten en resultaten van kunstinstellingen zijn, inclusief de rol van de intermediair. Het betreft de volgende procesfasen:
 1. *Agenderende of verkennende fase.* Kunstinstellingen: herkennen van nieuwe kansen, kritische reflectie op de ruimtelijke opgave. Rol intermediair: organiseren culturele meedenkkraft.
 2. *Conceptuele fase.* Kunstinstellingen: identificeren potentiële kunstprojecten die bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit, communicatie via (tijdelijke) kunstprojecten. Rol intermediair: procescoördinatie.
 3. *Uitvoeringsgericht ontwerp.* Kunstinstellingen: concrete uitvoeringsgerichte kunstontwerpen. Rol intermediair: ondersteuning van opdrachtgever en kunstenaar(s) bij het herkennen en erkennen van procesmatige en ruimtelijke randvoorwaarden, het bespreken van de financiële (on)mogelijkheden en bij de interactie met gebiedspartijen.
 4. *Uitvoering & beheer.* Kunstinstellingen: publiekheid rond opening via kunstuitingen. Rol intermediair: op afstand.
- b. Op basis van de quick scan is een longlist opgesteld van mogelijke baten, uiteenlopend van ‘vermeden kosten van beroep- en bezwaarschriften door meer draagvlak’, tot ‘minder leegstand door hogere inrichtingskwaliteit’. Zie hiervoor ‘De meerwaarde van kunstinstellingen’.

Schriftelijke enquête

Drie van de uitgelichte projecten zijn nader onderzocht. Het gaat om Groentransferium Holten, Strijp-S en Kunstwegen Vechtdal. Daarvoor zijn aan 75 betrokkenen schriftelijke enquêtes opgestuurd. Daarin werd gevraagd een inschatting te geven van de belangrijkste bijdragen en meerwaarden van de kunstinstellingen, op basis van de eerder opgestelde longlist. Ook werd in de enquête gevraagd naar

Brainport Avenue

Brainport Eindhoven onderscheidt zich van andere steden door de aanwezigheid van een grote creatieve industrie. De randweg Eindhoven A2/N2, ook wel Brainport Avenue genoemd, is de afgelopen periode grootscheeps aangepakt. In 2010 gaf het Samenwerkingsverband Regio Eindhoven aan bkcc de opdracht een koepelvisie op te stellen voor een programma van (grootschalige) kunstprojecten. Doel is om door middel van kunst en vormgeving, met onder meer het medium en/of thema licht, de kernwaarden en kwaliteiten van Brainport Avenue zichtbaar en ervaarbaar te maken. Het Raamwerk is in 2011 gepubliceerd onder de titel 'Panorama Brainport Avenue'. Er is onder meer een integraal lichtontwerp gemaakt, een integrale architectuurvisie en een integraal landschapsplan.

de mogelijke succesfactoren. Tevens werden de ondervraagden uitgenodigd aanbevelingen te doen voor effectieve kunstbreng in ruimtelijke projecten.

Conclusies en aanbevelingen

Uit dit oriënterende onderzoek komt als algemene conclusie naar voren dat met de inzet van creatieve denk- en ontwerpkracht in ruimtelijke processen aanzienlijke maatschappelijke baten kunnen worden gerealiseerd. Te meer als er sprake is van goede sturing door intermediairs.

Ten opzichte van deze maatschappelijke baten zijn de investeringen in kunst relatief bescheiden: ze bedragen gemiddeld nog geen procent van het totale budget van ruimtelijke investeringen. Ook zonder exacte berekening van de baten lijkt investeren in kunstbreng daarom verstandig en effectief. Hierbij wordt aangetekend dat meer specifieke berekeningen op concreet projectniveau tot meer inzicht en overtuiging kunnen leiden.

MKBA

Kwantitatief inzicht in de maatschappelijke kosten en baten kan verkregen worden via een Maatschappelijke Kosten Baten Analyse. Dit inzicht bevordert een gerichte sturing bij kunstbreng in ruimtelijke processen, alsook gefundeerde besluitvorming over de daarvoor benodigde investeringen.

Bij het in beeld brengen van de baten zijn de volgende zaken van groot belang:

- Hoe groter de kwaliteitsverbetering, hoe hoger de baten. Het loont derhalve voor ruimtelijke-ordenaars om samen met kunstenaars een kwaliteitenscan te maken van de te ontwikkelen ruimte of het te ontwikkelen gebied, en met name daar verbeteringen voor te stellen waar dit de meeste (extra) kwaliteit oplevert.
- Hoe meer mensen van de verbetering kunnen profiteren, hoe hoger de baten. Het loont dus om vooral die plekken aan te pakken waar mensen in grote hoeveelheden, en/of met grote regelmaat aanwezig zijn.
- Hoe meer doelen worden gekoppeld aan de artistieke opgave in ruimtelijke processen, hoe hoger de baten. Doelen die vanuit de

onderzochte cases naar voren komen, zijn onder meer het verhogen van de recreatieve mogelijkheden, betere oriëntatie, meer ontmoetingsmogelijkheden, (weer) herkenbaar maken van de cultuurhistorische aspecten van een gebied of ruimte, vergroten waterberging, meer en betere natuur, bevorderen openbaar vervoer.

De meerwaarde van kunstbreng nader gedefinieerd

Dankzij het uitgevoerde onderzoek is de meerwaarde van kunstbreng in ruimtelijke processen concreter en beter te duiden. Er kunnen in geld uit te drukken, maatschappelijke baten aan worden gehangen. Hierdoor kan er ook beter gestuurd worden op kunstbreng en kunnen besluiten over investeringen beter onderbouwd worden genomen.

In het onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen meerwaarde in het proces en meerwaarde op locatie. Meerwaarde in het proces leidt tot baten in de zin van lagere proces-, uitvoerings- en beheerskosten (1); meerwaarde op locatie leidt tot baten voor de ruimtelijke inrichting zelf (2). Denk aan concrete kunstuitingen.

1. Betrokkenheid kunstenaars in het proces: lagere proces-, uitvoerings- en beheerskosten

Uit de quick scan en de uitgevoerde enquête komt naar voren dat de input van creatieve werk- en denkkracht in het ruimtelijke-orderingsproces duidelijke meerwaarde heeft en tot in geld uit te drukken maatschappelijke baten kan leiden:

- Kunstenaars kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het in beeld brengen van de kwaliteiten en potenties van het te ontwikkelen gebied en dat voor betrokken partijen duidelijk maken. Hierdoor kunnen de bij het planproces betrokken partijen zich focussen op gebieden waar grote verbeteringen mogelijk zijn (veel maatschappelijke baten), of waar weinig hoeft te worden gedaan (weinig maatschappelijke baten).
- Kunstenaars zijn in staat met een creatief-kritische blik naar de ruimtelijke opgave te kijken. Dit zorgt voor een adequate probleem-analyse. Dat leidt er toe dat er aan de juiste ruimtelijke opgaven wordt gewerkt, de onderliggende oorzaken van ruimtelijke problemen

worden aangepakt en er niet aan symptoombestrijding wordt gedaan.

c. Kunstenaars weten door hun integraliteit vaak meerdere maatschappelijke doelen binnen één ontwerp aan elkaar te koppelen. Dit leidt tot besparingen in de uitvoering.

d. De inbreng van kunstenaars versterkt vaak de betrokkenheid van bewoners en gebruikers van een ruimte of gebied. Dit geldt met name voor projecten waar aan concrete opgaven wordt gewerkt. De kunstenaars weten de omgeving over het algemeen goed mee te nemen in het proces. Dit zorgt bij (toekomstige) bewoners en gebruikers voor meer acceptatie en betrokkenheid. Dit leidt op zijn beurt tot lagere proceskosten en – nadat het proces is afgerond – lagere beheerkosten, omdat mensen zich medeverantwoordelijk voelen voor hun omgeving.

e. De baten van deze meerwaarden komen in hoofdzaak terecht bij publieke partijen (proceskosten en uitvoerings- en beheerskosten openbare ruimte), en bij ondernemers en burgers (proceskosten).

2. Meerwaarde op locatie: baten voor de ruimtelijke inrichting zelf

In onderzoek naar maatschappelijke kosten en baten en de kwantificering daarvan, zijn inmiddels verschillende baten geïdentificeerd die gerelateerd zijn aan de kwaliteit van de openbare ruimte. Daarbij speelt in een aantal gevallen ook kunst een rol. Uit een vergelijking tussen bestaande MKBA-inzichten en de resultaten van de enquêtes in dit onderzoek, komt naar voren dat kunst inbreng op locatie met name een bijdrage lijkt te kunnen leveren aan:

- verbetering van de kwaliteit van gebied of plek, met onderscheidende kwaliteit (identiteit);
- een aantrekkelijke leefomgeving / meer woongenot;
- een betere beleefbaarheid van cultuurhistorie;
- een aantrekkelijke omgeving voor recreanten;
- een goed imago van een gebied;
- goede oriëntatie.

De baten van de genoemde meerwaarden komen vooral terecht bij de gebruikers van het gebied (bewoners, recreanten, verkeersdeelnemers), vastgoedeigenaren en recreatieve ondernemers. Via hogere vastgoedwaarden kan voor gemeenten de OZB stijgen.

Tot slot

Het integraal betrekken van kunstenaars in ruimtelijke processen, met name in de strategische planfasen, is op dit moment eerder uitzondering dan regel. Dat heeft onder meer te maken hebben met het feit dat veel opdrachtgevers of adviseurs te weinig notie hebben van de veelzijdigheid van kunstenaars en daarmee van de betekenis van de kunstsector bij complexe ruimtelijke vraagstukken. Ook speelt een rol dat de politiek-bestuurlijke en vaak bureaucratistische context van ruimtelijke processen niet direct te typeren valt als een 'natuurlijke' werkomgeving voor de kunstsector.

Govert Grosfeld stelt het in een essay over het project A1 zone zo: '(...) onwaarschijnlijk dat kunst met haar focus op originaliteit en autonomie kan gedijen tussen de planologie met haar langlopende procedures en het teamwork met gedeelde verantwoordelijkheden (...)'. Tegelijkertijd stelt hij dat kunstenaars in verschillende rollen een goede aanvulling kunnen zijn op de opdrachtgever (goed luisteren), de ruimtelijk ontwerper (meedenken met ruimtelijk concept) en het publiek (scherp oordeel). Voor alle drie kan de kunstenaar volgens hem '(...)zowel een interessante teammate als nuttige criticaster zijn, zonder de specifieke verantwoordelijkheid; getraind om vragen en antwoorden niet klakkeloos voor de enige waarheid en werkelijkheid te houden(...)'.

Dit onderzoek geeft een indicatie van de maatschappelijke meerwaarde van de kunstsector in ruimtelijke processen, een meerwaarde die in een MKBA ook in economische termen kan worden berekend. Het kan daarmee het gesprek over de samenwerking tussen kunstenaars en ruimtelijke plannenmakers op gang helpen en inhoudelijk voeden.

A50

In 2005 werd het nieuwe deel van de snelweg A50, tussen Oss en Eindhoven, geopend voor verkeer. Een initiatief van de gemeente Veghel, daterend uit 2002, groeide uit tot een grootschalig kunstproject. Hierin werken acht gemeenten, waar deze weg langs voert, samen met de provincie Noord-Brabant, Rijkswaterstaat Noord-Oost Brabant, SKOR en bkcc, binnen Stichting Kunst aan de A50, dat de projectleiding voert. Het kunstproject biedt steden en dorpen langs de nieuwe A50 de

mogelijkheid zich (opnieuw) te tonen aan de weg. Belangrijk aandachtspunt is het beleefbaar maken van cultuurhistorie. De projecten beogen tevens bij te dragen aan een recreatief-economische impuls voor het gebied. De fase van ontwikkeling en uitvoering is gepland tot 2014.

De vier deelprojecten die grotendeels zijn uitgevoerd zijn: kunsttoepassing 'Shadows of Son Heath' (2009) naar ontwerp van Marcel Smink, op verzorgingsplaats 'Sonse Heide', gemeente Son en Breugel; De Nieuwe Arcadische Route, een netwerk van dwaalroutes door het snelweglandschap, ontwikkeld door Van Paridon en de Groot (landschapsarchitecten), Paul Roncken, Koen Dijkman (gps) Kiki van Eijk en Joost van Bleiswijk (vormgeving); lichtkunstwerk 'Gezicht van de A50' (2013) gemeente Veghel, naar ontwerp van Stanislaw Lewkowicz, i.s.m. firma Agrifirm; De Ark van Paalgraven, archeologisch monument bij gelijknamig knooppunt A50/A59/N329, ontwerp van Acconci Studio, New York (2010).

Meer weten?

Voor specifieke vragen over het onderzoek 'Ruimte voor Kunst. Meerwaarde van kunstinbreng bij ruimtelijke processen', of genoemde projecten, kunt u contact opnemen met Netty van de Kamp van het brabants kenniscentrum kunst en cultuur (bkkc) in Tilburg, 013 750 84 26 (n.vandekamp@bkkc.nl) of met Mieke Conijn van het Kunstenlab in Deventer, 0570 611 848 (mieke@kunstenlab.nl).

De samenvatting van het onderzoek 'Ruimte voor Kunst. Meerwaarde van kunstinbreng bij ruimtelijke processen' is ook als pdf te downloaden vanaf www.bkkc.nl/ruimtevoorkunst en www.kunstenlab.nl.

Colofon

Tilburg, november 2013

Dit is een uitgave van het brabants kenniscentrum kunst en cultuur (bkkc) Tilburg, het Kunstenlab Deventer en de voormalige stichting Kunst & Cultuur Overijssel (KCO) Zwolle. Het onderzoek is uitgevoerd door Jannemarie de Jonge, Wing (jannemarie@wing.nl) met medewerking van Ursula Kirchholtes, Witteveen + Bos (U.Kirchholtes@witteveenbos.nl).

Tekst: Bert-Jan van Weeren, tekst en van weeren

Beeld: Jan van Ijzendoorn, Jan Samsom, Yvo Zijlstra, Marcel Smink, Iwan Westerveen, Jeroen van Westen.

bkkc brabants kenniscentrum kunst en cultuur

spoorlaan 21 i-k
5038 cb tilburg
013 7508400
info@bkkc.nl
www.bkkc.nl

 @bkkc_nieuws

 /brabantskenniscentrumkunstencultuur

 bkkc

bkkc
brabants kennis
centrum kunst
en cultuur

Kunstenlab

Provincie Noord-Brabant

provincie Overijssel